

O dijaloškome dodiru židovstva i kršćanstva u farizejskoj i Isusovoj etici

Ljudevit Fran Ježić*

Sažetak

Pomoću hebraistike, grecistike i poredbeno–povijesne metode u religiologiji, rad istražuje etiku ranih (judeo)kršćana i farizeja kao usko povezanih židovskih sljedaba u 1. stoljeću. Nakon što ističe razlike između farizejskih škola Hillela i Šammâya te razmatra je li i Isus bio ḥākām, rad tumači razgovor o najvećoj zapovijedi u Mk 12 kao susret u dijalogu između farizeja Hillelove škole i Isusa. Rad nastoji doprinesti međureligijskomu dijalogu i razumijevanju bitne povezanosti religije s etikom.

Ključne riječi: židovsko–kršćanski dijalog; Hilel Stariji; Hilelova škola; farizejska etika; Isusova etika; Zlatno pravilo; najveća zapovijed; poniznost; milosrde

Uvod

Židovstvo i kršćanstvo mogu pomoću poredbene religiologije više znati o svojim izvorima i o vrijednostima u vlastitim tradicijama nego što bi znali iz svojih tradicija uzetih zasebno. Talmud i ostali rabinski spisi pomažu razumjeti Novi zavjet, a Septuaginta, Novi zavjet i ranokršćanski spisi pomažu razumjeti formativno doba za rabinsko židovstvo kao malo koji drugi dokument, izuzev djela heleniziranih Židova Josipa Flavija i Philōna Alexandrijskoga, koje su također sačuvali kršćani. Židovski i kršćanski apokrifi, kao i svitci sa Crnoga mora pomažu da se razumije bogata raznolikost i silnice religioznoga života u stoljećima oko prijelaza stare u novu eru, a pomažu i da se razumije Kur'an (*Qurʿān*), na koji su utjecali nekada i više nego kanonske predaje židovstva i kršćanstva, stoga apokrifi potpomažu i dijalog u široj »abrahamskoj ekumeni« (Kuschel, 2000, 15–17). No za međureligijski dijalog na osnovi poredbene religiologije potrebno je i da se neki stari sukobi smirenije i podrobnije razmotre ili kao odnosi nanovo vrjednuju, prije svega sporni odnos između farizeja, glavnih preteča rabinskoga

* Doc. dr. sc. Ljudevit Fran Ježić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska. ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-2431-8366>.
E-adresa: lfjezic@gmail.com

judaizma među židovskim sljedbama, i Isusa, začetnika židovske sljedbe koja se je ubrzo raširila izvan židovskih zajednica i na koncu odvojila kao zasebna kršćanska religija.

U 1. stoljeću ni farizeji ni kršćani nisu bili monolitne skupine. Novi zavjet svjedoči o podjelama između “judeokršćana”, koji su kao farizeji (ili izvorni pripadnici drugih židovskih sljedaba) i dalje obdržavali Mojsijev vjerovjerenje, i “etnookršćana”, koji ga kao vjernici pogani nikada nisu usvojili (Dj 15,5). Rabinski izvori pak svjedoče o razlikama i neslaganjima oko tumačenja vjerovjerenja, ali i morala i soteriologije između Hillelove i Šammayeve škole (*Bêt Hillel* i *Bêt Šammây*).

1. Razlike između Hillelove i Šammayeve škole

Budući da su podatci o Hillelovu životu i djelovanju, o njegovim izrekama i vjerskopравnim pravorijecima raštrkani diljem rabinskih izvora, rijetki su svjesni tko je bio i što je značio Hillel Starješina (הלל הזקן¹; hebr. *zāqēn* = NZ grč. *πρεσβύτερος*). Za njihovo sabiranje i rekonstruktivno sagledavanje i razumijevanje veoma je korisna — i za kršćane nemalo poučna — knjiga Yitzhaka Buxbauma *The Life and Teachings of Hillel* iz 1994. godine (ovdje Buxbaum, 2004).

Hillel je bio babilonski Židov koji je oko 60. pr. Khr. kao mladić došao u Jeruzalem nastaviti svoj studij vjerovjerenja (Tora) pod dvojicom židovskih učenjaka koje je Hillel s pogledom unazad ocijenio »najvećom dvojicom [učitelja vjerovjerenja] u naraštaju« (Buxbaum, 2004, 16; BT Pesahim 66a6).² Taj par, naime Šama'yâ i 'Aḇṭalyôn,³ i sami konvertirani Assyrci, bili su pretposljednji u nizu parova (hebr. *zūḡōt*, “suopregnutih”) učenjaka na čelu farizejske sljedbe, za kojima su kao posljednji “par” uslijedili samo Hillel i Šammây, čije su različitosti i dovele do čuvenoga i dugotrajnoga spora unutar sljedbe. Kakvi su bili ti učitelji i kakav je bio mladi Hillel, najbolje svjedoči anegdota sačuvana u Talmudu (BT Yoma 35b) iz koje saznajemo da je mladi Hillel kao siromašan najamni radnik jednom u nuždi spremno slušao Šama'yua i 'Aḇṭalyôna čak s krova njihove škole (*bêt midrāš*)

1 Ime הלל u engleskoj transkripciji piše se *Hillel*, u hrvatskoj transkripciji *Hilel* (Da–Don, 2009, 494). Auktor ovoga članka hebrejske riječi i imena (izuzev veoma poznata i uhodana: Mojsije, Aron, Ezra, Isus, Pavao) ne piše ni u jednoj transkripciji (prijepisu) nego u jezično obavijesnoj latiničkoj transliteraciji (prijeslovu) kakvu je poučavao njegov profesor hebrejskoga dr. fra Božo Lujčić (Lujčić, 1996, 1–2) slijedeći mnogo rabljeni sveučilišni udžbenik američkoga semitista Thomasa Lambdina (Lambdin, 1971, XXII–XXV). Ta se transliteracija podudara s međunarodnim standardom ISO 259 kada je riječ o transliteraciji hebrejskih suglasica, a za samoglasice daje rješenja koja su bliža transliteraciji grčkoga alfabeta i u cjelini prirodnija i praktičnija. U toj transliteraciji spomenuto se ime piše *Hillel*.

2 Hrvatski prijevodi mjesta iz Biblije označeni uvriježenom biblijskom kraticom dani su prema izdanju Biblije navedenome u Literaturi osim ako uz kraticu nije istaknuto da se radi o prijevodu auktora članka na osnovi hebrejskoga ili grčkoga izvornika navedenoga u Literaturi. Auktor također daje vlastitu raščlambu i jezično tumačenje pojedinih biblijskih mjesta, pa su takva mjesta označena drugom vrstom navodnika. Ostale je citate s hebrejskoga i grčkoga auktor članka sam preveo za potrebe ovoga rada.

3 Imena שמאי ושבטליון u engleskoj transkripciji pišu se *Shmaya* i *Avtalyon*, a u hrvatskoj *Šemaja* i *Avtalion* (Da–Don, 2009, 494).

i pod snijegom, a da su njegovi učitelji, kada su ga sutradan našli onesviještena na krovu pod snijegom, rado prekršili propise šabata da bi čovjeku spasili život, očistili ga i ugrijali (Buxbaum, 2004,17). U takvu načelu, premda dakako mnogo šire primijenjenome, slijedit će ih i Isus suprotstavljajući se farizejima šammâjev-cima u zabrani liječenja bolesnikâ ili čak trganja i jedenja klasja na šabat (Mk 2,23–3,6): »Šabat je stvoren radi čovjeka, a ne čovjek radi šabata. A tako je Sin Čovječji gospodar i šabata!« (Mk 2,27–28, vlastiti prijevod Lj. F. J.). Iznimke za liječenje bolesnika i jedenje na šabat (i Jom Kipur) na koncu su, slijedeći takvu tradiciju Ĥillêlove škole, usvojili i rabini u Mišni (Mishnah Yoma 8).

Ĥillêl je po rabinskoj predaji bio *nâšî* (glavni autoritet među farizejima, možda i “predsjednik” farizejâ u Sanhedrinu) vjerojatno oko 30. pr. Khr. — 10. po. Khr. (Buxbaum, 2004, 45), a u otprilike je isto doba Šammây Starješina (שמאי) navodno nosio titulu *ʾāb bēl dîn* (“predsjednik” židovskoga vrhovnoga suda), da bi ubrzo po smrti Ĥillêla i njegova sina sam bio *nâšî* do oko 30. godine, dakle i u doba Isusova djelovanja. Sukob između Ĥillêla i Šammâya izbijao je ne samo zbog razlike u njihovim naravima i podrijetlu, nego i zbog različitih načela koja su usadili učenicima. Sukob se je zato posebno razbuktao i razgranao među njihovim učenicima, pa Talmud govori da je »vjerozakon [Tôrâ] postao kao dva vjerezakona [štê Tôrôl]« (BT Sanhedrin 88b7 i dalje). Ovo su glavni razlozi:

1. Ĥillêl je posebnu pobožnost farizeja gradio kao *hāsîd*, tj. na milosrdnoj ljubavi prema bližnjemu (hebr. *hesed*), a Shammai kao *pārûš*, tj. u svetosti kao “odvojenosti” od svih koji su smatrani grješnima i nepobožnima (Buxbaum, 2000, 162–163). Naziv za farizeje grč. *Φαρισαῖοι* i dolazi iz aram. *Pārīšayyā*, što je isto što u hebr. *Pārûšîm* (množ. od *pārûš*) i znači “odvojeni; sveti”. Ti su “sveti” uporište za svoj stav nalazili u Lev 19,2 i 20,26: »Sveti budite! Jer sam svet ja, YHWH, Bog vaš!« (Lev 19,2, vlastiti prijevod Lj. F. J.); »Budite mi dakle sveti [qādôšîm], jer sam ja, YHWH, svet [qādôš]; ja sam vas odvojio od tih naroda [ʾammîm] da budete moji« (Lev 20,26, vlastiti prijevod Lj. F. J.). Pri tom su Boga, koji je קדוש (“svet”) tumačili kao פרוש (“odvojen”), a קדשים (“svete”) kao פרושים (“odvojene”) (Buxbaum, 2004, 180–181), dok su העמים (“narode”) tumačili ne samo kao poganske narode, nego i kao *ʿam hāʾāres* (עם הארץ) »narod sa zemlje (sa sela)«, zapravo »narodna mnoštva, puk ili svjetina koja ne pozna vjerezakon« (BT Berakhot 47b; BT Sotah 22a). Potvrdu za to daje i *Ivanovo evanđelje*: ὁ ὄχλος ὁ μὴ γινώσκων τὸν νόμον »svjetina koja ne pozna Zakona« (Iv 7,49). Potvrdu da su opisani stav imali “farizejski pisari” također daje Mk 2,16.

2. Ĥillêl je bio zagovaratelj i učitelj siromašnih i nižih slojeva društva, a Šammây bogatih i uglednih po rodu (Buxbaum, 2004, 50–54; BT Avot D’Rabbi Natan 2,9).⁵ Ĥillêl i njegova škola borili su se da naobrazba bude dostupna svim

4 Ime שמאי u engleskoj transkripciji piše se *Shammai*, u hrvatskoj transkripciji *Šamaj* (Da–Don, 2009, 494).

5 Buxbaum na navedenom mjestu tumači kako Ĥillêlova uredba *prozbul* pokazuje njegovu društvenu osjetljivost: Mishnah, Gittin 4,3; Mishnah, Sheviit 10; BT Gittin 32a 15–16. U nas to tako tumači Da–Don (2009, 572).

zainteresiranima jer su ju visoko vrjednovali (Mishnah, Pirkei Avot 2,5; BT Avot D’Rabbi Natan 3,6 i 4,1).

3. Ḥillēl je u pravilu bio sklon blažemu tumačenju ili možda čak ublažavanju vjerozakona, a Šammây u pravilu sklon krajnje revnu i legalistički čvrstu i strogu pridržavanju vjerozakonskih obveza (od 316 sporova dviju škola spomenutih u Talmudu u samo 55 njih su šammâyeveci na blažoj strani, kažu Jastrow i Mendelsohn, 1902, 115). Anegdotalnim su postali Šammâyeveva briga da micvu boravka pod sjenicom (*sukkâ*) na Sukot ispuni čak i novorođenče njegove snahe (iako su mališani slobodni od micve) te Šammâyevo odbijanje da na Jom Kipur hrani vlastitu djecu zbog micve o zabrani pranja ruku na taj blagdan (Mishnah, Sukkah 2,8; BT Chullin 107b11).

4. Ḥillēl je i po ćudi bio blag, ponizan i strpljiv te otvoren za pogane i grješnike, pa je zato vješto obraćao pogane na židovstvo, a Šammây je bio nestrpljivije, osornije i ratobornije naravi i manje otvoren za pogane prozelite, pa je zato, kako svjedoči nekoliko anegdota, neke od pogana s posebnim zahtjevima odbio kao nedostojne obraćenja, nakon čega je Ḥillēl svakoga od njih preobratio strpljivim i lukavim osobnim pristupom (BT Shabbat 31a). Po rabinskoj predaji, »glas s neba« (*bat qôl*) presudio je spor u halahi između Šammâyeve i Ḥillēlove škole u korist potonje jer su članovi te škole bili »dobrostivi i ponizni« i jer su poučavali i pravorijeke Šammâyeve škole te im čak davali i prednost pred svojima (BT Eruvin 13b10–11).

5. Ḥillēl je bio krajnje miroljubiv i osuđivao svako nasilno djelovanje (Mishnah, Pirkei Avot, 2,6; BT Sukkah 53a4), pa su on i njegova škola, kao već prije Šama’yâ i ’Abṭalyôn (Josip Flavij, 1892, 333; *Antiquitates Judaicae* 15.1–4), poticali miran suživot s vlašću Hērōda Velikoga i njegovih nasljednika te Rimljana, a Šammâyeveva je škola bila neprijateljski nastrojena prema stranoj rimskoj vlasti, pa i prema poganima i onim Židovima koji su surađivali s rimskom vlašću ili uopće kupovali hranu i piće od poganskih susjeda (Jastrow i Mendelsohn, 1902, 116), u čem su im bili slični ratoborni zeloti, koji su od njih vjerojatno i potekli,⁶ što je židovski povjesničar Heinrich Grätz već 1856. mnogim razlozima učinio vjerojatnim (Grätz, ²1863, 485–486).⁷

Unatoč razlikama između dviju škola i ponekim javnim sukobima, njihovi pripadnici nisu zapravo bili krvni neprijatelji. Zabilježeno je da su primjerice pripadnici jedne škole uzimali žene iz porodica druge škole (Mishnah, Yevamot 1,4).

6 Josip Flavij tvrdi da je Yēhūdā Galilejac (Ἰούδας Γαλιλαίτης ili Γαλιλαῖος) uz pomoć farizeja Šādōka (Σάδδωκος Φαρισαῖος) pokrenuo kobnu zelotsku pobunu protiv Rimljana uvodeći »čestvrtu filozofiju« među Židovima »koja se u svem ostalom slaže s mišljenjem farizejâ, samo što je nesvladiv žar za slobodom (δυσνίκητος τοῦ ἐλευθέρου ἔρως) u onima koji su prihvatili samo Boga za vladara i gospodara« (Josip Flavij, 1890, 140; *Antiquitates Judaicae* 18.1–10).

7 Već je iduće godine Grätzov izvod prihvatio drugi veliki židovski povjesničar 19. stoljeća Isaak Markus Jost (1857, 269). Sjajno je Grätz ukazao u navedenoj »Napomeni 23« trećega sveska svoje *Povijesti Židova*, između ostaloga, na neobičnu okolnost da su šammâyeveci, iako obdržavatelji mnogo strožega mirovanja na šabat od ḥillēlovaca, dopuštali Židovima da se na šabat ne samo brane od pogana, nego da štoviše opsjedaju njihove gradove, a osnovicu su za to u Pismu našli u Pnz 20,20 (BT Shabbat 19a9).

2. *Hillēl i Isus kao ḥākāmīm ili učitelji mudrosti i vjerozakona*

Mnogo je poveznica između najranijih kršćana i farizeja, a još više između “Isusove škole” i Hillēlove škole.

Hillēl i Isus uzdizali su etičku poruku čovjekoljublja kao središnju poruku židovstva, i promicali miroljubivo židovstvo — otvoreno prema poganima i suradljivo s rimskom vlašću. Hillēl je po zanimanju bio drvosječa,⁸ a Isus drvodjelja ili tesar (ὁ τέκτων, Mk 6,3), i svaki je bio učitelj s velikim mnoštvom učenika, naime njih »osamdeset« odnosno (barem) »sedamdeset [i dva]« (BT Sukkah 28a: שְׁמֹנֶתֶם עֶשְׂרִים; Lk 10,1–20: οἱ ἑβδομήκοντα [δύο]). Obojica su u tradiciji stare mudrosne književnosti (Izr) poučavali u kratkim izrekama, ali poučavali su i po kasnije razvijenim metodama “istraživanja” i izlaganja dubljega smisla raznih mjesta iz Svetoga pisma (*miḡrāš*) i prisposobljanja (*māšāl*, παραβολή) Svetoga pisma, koje također Pismo izlaže dalje od doslovnoga značenja (BT Soferim 16,9; Mk 4,2). Obojica su dakle stajali u tradiciji ili pokretu nesvećeničkih iliti laičkih učitelja vjerozakona koji su se za zaradu u pravilu bavili nekim obrtom umjesto da zarađuju poučavanjem, a koje kasniji rabinski izvori u pravilu nazivaju *ḥākāmīm*, što znači „mudraci, zanatski stručnjaci, (postbibl.) učenjaci“ (Werber, 1982, 19–20; Klein, 1987, 216). Istoj kulturnoj pojavi karakterističnoj za doba Drugoga hrama pripadaju i neki drugi slavni uzori židovstva i kršćanstva, primjerice Šammāy kao graditelj (B. Talmud, Shabbat, 31a) i farizej Savao preobraćen na kršćanstvo pod imenom Pavao kao šatoraš (Dj 18,3). Takve su “učitelje mudrosti” (οἱ διδάσκαλοι σοφίας) posjećivali i saduceji, samo što oni, za razliku od farizeja (i kršćana), nisu prihvaćali — samo na osnovi poštovanja spram učitelja iz prethodnih naraštaja — preinačavanje ikoljih pisanih vjerozakonskih naloga (Tore), kao ni noviju nauku o uskrsnuću mrtvih, nego su dapače vrlinom smatrali prepirati se (ἀμφιλογεῖν) s takvim učiteljima (Josip Flavij, 1890, 142–143; *Antiquitates Judaicae* 18.12–17; usp. saducejsko propitivanje Isusa u Mk 12,18–27).

Naziv *ḥākāmīm* (slično kao u staroj Helladi οἱ σοφοί) mogao je u biblijsko doba označavati stručnjake čija je “mudrost” (*ḥōkmâ*) ili, bolje, znanje zanatsko, dakle obrt bilo koje vrste (*mālākâ*), čemu zorno svjedoče upute za gradnju Šatora sastanka sa svim namještajem u Knjizi izlaska (Izl 31,1–11). Mogao je također označiti skupinu onih kod kojih se dolazi po savjet (‘ēṣā, Sept. βουλή), kao što se kod svećenika dolazi čuti vjerozakon (*Tôrâ*, νόμος), a kod proroka besjede (*dābār*, λόγος; Jer 18,18). No takve su mudrace tražili za društvo oni koji bi ne samo rado poslušali savjet, nego i primali njihovu pouku (ili “stegu, čudoređe”, hebr. *mūsār*) te sami postali mud(a)r(c)ima (Izr 13,20 i 19,20), čime bi “upute mudraca” (hebr. *tōrat ḥākām*) postale “izvorom života”, koji izbavlja čovjeka od “zamkâ smrti” (Izr 13,14). Izgleda da su se oba ta značenja — “zanatski stručnjak” i “savjetodavac životne (čudoredne) i spasonosne (soteriološke) mudrosti”

8 Tako doduše o njem svjedoče nešto mladi dokumenti u tradiciji, a stariji neodređenije kažu da je bio najamni radnik (Buxbaum, 2004, 303–304, 305–306).

— slila u opis naraštaja koji rabinska tradicija zove *ḥākāmîm* i po kojem ta riječ počinje značiti i “učenjaci (pisanoga i usmenoga vjerozakona)”.

No u njihovo su ih doba drugi oslovljavali kao “učitelje” (hebr. *rabbî*, grč. διδάσκαλος, Mt 23,1–8), a oni su kao učena klasa mogli biti prepoznatljivi pa i sebe zvali *sôp̄rîm*, “pisari” (grč. γραμματεῖς) po uzoru na Ezru, “pisara svećenika” (יְהוֹזָבָב הַכֹּהֵן; Septuaginta: ὁ ἱερεὺς ὁ γραμματεὺς) koji je bio »pisar riječi nalogâ YHWH i njegovih uredaba za Izrael« (אֲרָמֵי יְהוָה וְלִפְנֵי מִצְוֹתֵי יְהוָה; Septuaginta: βιβλίου λόγων ἐντολῶν κυρίου καὶ προσταγμάτων αὐτοῦ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ; Vulgata: *sacerdos scriba eruditus in sermonibus et praeceptis Domini et caerimoniis eius in Israhel*, Ezr 7,11, vlastiti prijevod Lj. F. J.). Učene “pisare” imala je dakako sljedba farizeja, ali zacijelo i druge sljedbe kao saduceji i (judeo)kršćani (usp. Mk 2,16; Dj 23,9; Mt 23,34; Twelftree, 2000, 1087). Stariji dijelovi Novoga zavjeta kao dokumenti 1. stoljeća nedvojbeno potvrđuju takvu uporabu naziva “pisari” (γραμματεῖς), ali ponegdje to potvrđuju i rabinski izvori. U Babilonskome Talmudu (BT Sotah 15a13) nalazi se, primjerice, *baraita*⁹ koja svjedoči da se je Gam(a)lî’ēl Starješina,¹⁰ unuk Hillēlov i *nāšî* nakon Šammâya (otprilike 30.–50. godine), “mudracima” (מְדַבְּרֵי) obratio nazivkom “pisari” (סוֹפְרֵי). Osim toga, stariji Talmud, naime Jeruzalemski Talmud, svjedoči da su se »pravorijeci Hillēlove škole« (*dibrê Bêt Hillēl*) podvodili pod »pravorijeke pisara« (*dibrê sôp̄rîm*) (JT Berakhot 1,4). Budući da su rabini prikazivali svoju (usmenu) predaju kao da potječe sve od Mojsija, i da dakle svakako uključuje i niz učenih pisara u nastavku na Ezru sve do Šim’ôna Pravednika¹¹ (Mishnah, Pirkei Avot, 1,1–2; Bowker, 1973, 18), ne čudi da je i naziv “pisari” bio u optjecaju i nakon Šim’ôna Pravednika, iako su kasniji rabini učitelje nakon Šim’ôna Pravednika radije zvali *zəqēnîm* “starješine” (οἱ πρεσβύτεροι) i *ḥākāmîm* (Eisenstein, 1905, 123).

Doista, naziv *ḥākāmîm* veoma se rijetko izravno javlja u evanđeljima. Samo na jednom mjestu u izvoru Q iz kojega crpe Matej (11,25) i Luka (10,21) Isus ih spominje jer slavi Boga zato što je spasonosni put »sakrio od mudrih i umnih« (Mt 11,25) (σοφοὶ καὶ συνετοί) i objavio ga »malenima« (Mt 11,25) (νήπια, “nejačad”, tj. početnicima u Pismu, vjerozakonu i spasonosnoj nauci; usp. Hebr. 5,12–6,3). Takvo čitanje potvrđuje Pavao kada se za identifikaciju onih koji će propasti na Sudnjem danu poziva na mjesto u Pismu na koje Isus gore aludira (Iz 29,14):¹² »Upropastit ću mudrost mudrih i odbaciti umnost umnih« (1 Kor 1,19), i potom naizgled retorički pita: ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεὺς; ποῦ συζητητής

9 *Baraita* ili *berajta* je zbirka tanaitskih učenja (halaha i hagada) koja nisu uvrštena u Mišnu Jəhūde Kneza (engl. transkripcija: *Yehudah ha-Nasi / the Prince*; hrvatska: *Jehuda Hanasi* po Da-Don, 2009, 514) pa se stoga zove “izvanjska” (aram. *bārāyā*). Te su usmene predaje već Jəhūđini učenici uvelike uredili i zapisali u zasebnim zbirkama, od kojih je glavna Tosefta, a često se navode i u Talmudu (Da-Don, 2009, 515; Werber, 1982, 62).

10 Ime גַּמְלִיֵּל u engleskoj transkripciji piše se *Gamaliel* (zbog grčkoga zapisa Γαμαλιήλ) ili *Gamliel* (zbog hebrejskoga zapisa), a u hrvatskoj *Gamliel* (Da-Don, 2009, 494).

11 Ime שִׁמְעוֹן הַצַּדִּיק u engleskoj transkripciji piše se *Simeon (the Just)*, a u hrvatskoj *Šimon Pravedni* (Da-Don, 2009, 474).

12 U Mk 7,6–7 Isus redak ispred u Izaiji (Iz 29,13) izravno primjenjuje na farizeje i neke pisare iz Jeruzalema.

τοῦ αἰῶνος τούτου; (Vulgata: *ubi sapiens ubi scriba ubi conquisitor huius saeculi*) »Gdje [je] mudrac? Gdje pisar? Gdje (su)istraživač ovoga svijeta?« (1 Kor 1,20, vlastiti prijevod Lj. F. J.). Ta su retorička pitanja zapravo parafraze drugih Izaijinih proročanstava protumačenih tako da se odnose na Sudnji dan: אֵיךְ אֶפְרָא דְּכִמְיָךְ »Gdje su sada tvoji mudraci?« i אֵיךְ דְּפָר אֵיךְ שְׁקָל »Gdje je onaj koji broji [/pisar]? Gdje je onaj koji mjeri?« (Iz 19,12 i Iz 33,18, vlastiti prijevod Lj. F. J.).

Pisar Matejeva evanđelja svakako je i po naobrazbi i po slušateljima na koje smjera bio sličniji (i zato suprotstavljeniji) farizejskim učenim pisarima nego ostali evanđelisti. Zato Isus u njegovu evanđelju podrobnije razlaže stara proročanstva u novim prisposodobama i zaključno o sebi i svojim učenicima kaže: »Zato je svaki pisar koji je poučen o Kraljevstvu Nebesa (διὰ τοῦτο πᾶς γραμματεὺς μαθητευθεὶς τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν) nalik na domaćina koji iz svoje riznice vadi staro i novo« (Mt 13,52, vlastiti prijevod Lj. F. J.).

S time se slaže to što po Matejevu evanđelju Isus protiv farizejâ i pisarâ kao svoje učenike šalje »proroke i mudrace i pisare« (Mt 23,34, vlastiti prijevod Lj. F. J.) (ἐγὼ ἀποστέλλω πρὸς ὑμᾶς προφήτας καὶ σοφοὺς καὶ γραμματεῖς) za proganjanje i krv kojih će se farizejima i pisarima najstrože suditi na skorajšnjem Božjem sudu (Mt 23,33–36). Usporedimo li to s paralelnim mjestom u Luke gdje Isus kaže da »Zbog toga i kaza Mudrost Božja: ‘Poslat ću k njima proroke i apostole’« (Lk 11,49), možemo zaključiti da su po Mateju Isusovi apostoli “mudraci i pisari” (*ḥākāmīm* i *sōpṛīm*), kao što je to i on sam, i da su njegovi slušatelji judeokršćani koji još uzorno obdržavaju Mojsijev vjerozakon (Mt 5,17–20).

U Talmudu je sačuvan samo trag toga da je iz takve škole mogao poteći Isusov učenik po kojem bi Isus bio *ḥākām* koji dijeli vjerozakonske pravoriјеke, a on sam *tannâ* „ponavljač, tanait“ (aram.) Isusova tumačenja vjerozakona, ali svrha je dotične pripovijesti iz Gemare samo da se naruga judeokršćanstvu kao “herezi” (מְיִוֵּת) (BT Avoda Zarah, 16b15–17a4).

Sudeći po Matejevu evanđelju, Isus ni pred narodnim mnoštvom i učenicima nije osporavao autoritet učenim pisarima i farizejima: »Na Mojsijevu stolicu zasjedeše pisari [οἱ γραμματεῖς] i farizeji. Činite dakle i obdržavajte sve što vam kažu« (Mt 23,2–3, vlastiti prijevod Lj. F. J.).

Takav stav poštivanja vjerozakonskih naloga one farizejske škole koja je većinska, pa bila ona i Šammâjeva, imala je Ḥillēlova škola kad je god bila u manjini (Falk, 1985, 12). Osim po pitanju dopustiva razloga za otpuštanje žene, kod kojega je Ḥillēl bio veoma popustljiv, Isus se je s Ḥillēlovom školom, za razliku od Šammâjeve škole, možda načelno i mogao slagati u pristupu vjerskopравnim pitanjima i dobrim se dijelom preklapati u etičkim načelima i njihovu soteriološkome obzoru, kako će se u nastavku rada, zbog ograničenosti prostora, samo manjim dijelom moći pokazati.

3. Veze *Hillēlovih* potomaka s prvim kršćanima i *Hillēlovih* učenika s rabinskim židovstvom

Po *Hillēlovoj* smrti, u službi ga je možda naslijedio njegov sin Šim^on ben *Hillēl*, koji je možda umro iste godine, o kojem se malo zna, a neki ga kršćani izjednačuju sa starcem Šimunom koji je u Jeruzalemskome hramu blagoslovio dijete Isusa (Lk 2,25–35; Cutler, 1966). Ta se sporna identifikacija vjerojatno zasniva na miroljubivu i tolerantnu stavu Šim^onova sina Gam(a)li^oela Starješine (גמליאל, Γαμαλιήλ ὁ Πρεσβύτερος) na suđenju apostolima u Sanhedrinu, kako barem svjedoče Djela apostolska (Dj 5,34–39), gdje se Gamali^oel uvodi kao τῆς Φαρισαίος, νομοδιδάσκαλος τίμιος παντὶ τῷ λαῷ »neki farizej, učitelj vjerezakona cijenen u svem narodu« (Dj 5,34, vlastiti prijevod Lj. F. J.). *Hillēlova* škola vjerojatno je imala dosta utjecaja na kršćanstvo i zato što je apostol Pavao, iako rođen u Tarzu, odrastao u Jeruzalemu, gdje je »do nogu Gamalielovih« (Dj 22,3) bio točno poučen u vjerezakonu (ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ παρὰ τοῦ πόδας Γαμαλιήλ, πεπαιδευμένος κατὰ ἀκριβείαν τοῦ πατρῶου νόμου: »odrastao u ovome gradu, točno obrazovan u vjerezakonu otaca [sjedeci] do Gamali^oelovih nogu« (Dj 22,3, vlastiti prijevod Lj. F. J.). Pretpostavlja se da je Gamali^oel Starješina bio *nāšî* nakon Šammâya, dakle oko 30.–50. godine. Gamali^oelov sin, dakle *Hillēlov* praunuk, naslijedio je potom službu *nāšî* i vršio ju sve do svoje mučeničke smrti u Židovsko–rimskom ratu (70. godine), a na službi ga je naslijedio *Hillēlov* učenik Jôhānān ben Zakkây¹³ (do oko 80. godine), otac rabinskoga židovstva po razrušenju Hrama u Jeruzalemu, čija je škola bitno utjecala na konačnu prevlast *Hillēlove* škole nad Šammâyevom.

4. Vezivanje religije uz moral i uključivanje čovjekoljublja u štovanje Boga

U slavnoj anegdoti o nekome poganinu koji je prvo Šammâya a potom *Hillēla* zatražio da ga preobrati na židovstvo pod uvjetom da ga pouči cijelomu vjerezakonu dok stoji na jednoj nozi, *Hillēlov* je ovako sabrao cio vjerezakon: דַּעֲלֶךָ סָגִי לְסִבְרָךָ לֹא תַעֲבִיד — זוּ הִיא כָּל הַתּוֹרָה כּוּלָּהּ, וְאֵינְךָ פִּירוּשָׁהּ הוּא, וְיֵל גְּמוּר (BT Shabbat 31a6): “Što je tebi mrsko, ne čini svojemu drugu (תָּבֵר). Ta [micva] jest sva Tora u njezinoj potpunosti. Ostalo je njezino tumačenje [פִּירוּשׁ]. Idi, uči [dosl. dovrši]!”

Hillēlovo pak čovjekoljublje (i miroljubivost) ocrta prva i glavna njegova izreka u Izrekama otaca: אִהַבְתָּ שְׁלוֹם וְרוּדֶךָ שְׁלוֹם, אִהַבְתָּ אֶת אֱהָרֹן, הָיָה מִתְלַמְּדֵי שֵׁשׁ אֶהָרֹן, אִהַבְתָּ שְׁלוֹם וְרוּדֶךָ שְׁלוֹם, אִהַבְתָּ אֶת אֱהָרֹן, הָיָה מִתְלַמְּדֵי שֵׁשׁ אֶהָרֹן (Mishnah, Pirkei Avot, 1,12): “Budite od učenika Aronovih, ljubeći mir i šireći mir, ljubeći [ljude kao Božje] stvorove i privodeći ih k vjerezakonu.”

Hillēl je bio *hāsîd*, tj. posebno pobožan Židov čija pobožnost dolazi iz njegove ljubavi, i to ne samo prema Bogu, nego iz ljubavi prema Bogu koja uključuje ljubav prema bližnjemu čovjeku (Buxbaum, 2000, 161).

13 Ime יוֹהָנָן בֶּן זַכַּי u engleskoj transkripciji piše se *Yohanan ben Zakkai*, a u hrvatskoj *Johanan ben Zakaj* (Da–Don, 2009, 512).

S time se je već u 19. stoljeću znala usporediti, a treba se i danas usporediti, formulacija etičkoga Zlatnoga pravila i vrhovne zapovijedi (micve) kako ih Isus daje po evanđeljima:

1. Zlatno pravilo (u Mt 7,12 i Lk 6,31) — Pri kraju čuvene “besjede na gori” Isus kaže: πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιῆτε αὐτοῖς· οὗτος γάρ ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται: »Sve, dakle, što želite da ljudi vama čine, činite i vi njima. To je, doista, Zakon i Proroci« (Mt 7,12).

2. Vrhovna zapovijed: »Ljubi svoga bližnjega kao sebe samoga« (Mt 22,39; Mk 12,31; usp. Lk 10,27).

U Jeruzalemskome hramu odvio se je čuveni razgovor između Isusa i nekoga neimenovanoga pisara o najvećoj vjerozakonskoj zapovijedi koji se dobro može usporediti sa zahtjevom poganina Ħillēlu. Razgovor prikazuju sva tri sinoptička evanđelja, no prikaz u Markovu evanđelju ne samo da je najstariji nego se čini i najautentičnijim, utoliko što u njem pripovjedač ne uvodi susret zakonoznanca i Isusa kao još jednu kušnju farizejâ Isusu (Mt) pa ni kao kušnju zakonoznanca bliskoga svećenicima (saducejima?) Isusu (Lk), nego kao razgovor u kojem oba sugovornika utvrđuju da se slažu u tome koje su dvije zapovijedi (micve) od svih izvedivih iz Tore glavne. Budući da Isusov sugovornik uzdiže ljubav prema Bogu i bližnjemu iznad obrednih žrtava, a to znači iznad saducejskoga hramskoga bogoslužja, lako je moguće da je pripadao Ħillēlovoj školi.¹⁴ Druga dva evanđelja pomažu u takvoj identifikaciji utoliko što pisara (γραμματεὺς) tumače kao zakonoznanca (νομικός),¹⁵ a Matejevo ga evanđelje povrh toga svrstava u farizejsku sljedbu. Ako se je radilo o ĥillēlovcu, ne čudi da su se Isus i on po tome pitanju složili u oprjeci spram saduceja (Mk), a ako je riječ o šammâyevcu ili saducejskom zakonoznancu, moguće je da je on Isusa pitanjem iskušavao (Mt i Lk).

»Tada pristupi jedan od zakonoznanaca (εἷς τῶν γραμματέων ‘jedan od pisara’) koji je slušao njihovu raspravu [tj. između saducejâ i Isusa]. Vidjevši da im je dobro odgovorio, upita ga: ‘Koja je zapovijed prva od svih?’ (Ποία ἐστὶ πρώτη πάντων ἐντολή;) Isus odgovori: ‘Slušaj, Izrael! Gospodin Bog naš Gospodin je jedini. Zato ljubi Gospodina Boga svojega iz svega srca svojega, i iz sve duše svo-

14 Usp. kako se ĥillēlovski BT Avot d’Rabbi Natan 4,5 jednako kao Mk 12,33, Mt 9,13 i 12,7 poziva na Hoš 6,6 »milosrde mi je milo, ne žrtva«, pri čem na obama mjestima u Mateju Isus za prigovor farizejima vjerojatno iznosi njihovo vlastito načelo, ali u njima neočekivanoj primjeni.

15 Izvorni naziv za “pisara” (grč. γραμματεὺς, hebr. *soḫēl*) evoluirao je s vremenom iz “sudskoga pisara” u “sudskoga tumača vjerozakona”, a otprilike u Isusovo doba farizeji su počeli zamjenjivati (sudske) pisare kao tumači vjerozakona u svakodnevi, ali i na sudovima, usp. Bowker, 1969, 55–56; Bowker, 1973, 22–23. Epiphanij Salaminski u svojem hereziološkome djelu *Panarion* opisuje “pisare” (γραμματεῖς) kao zasebnu židovsku sljedbu koja je stara koliko i saducejska ili nešto mlađa, a za kojom slijedi farizejska, kao još mlađa sljedba. Zanimljivo je da su γραμματεῖς za njega δευτερωταὶ τοῦ νόμου, ὡς γραμματικὴν τινα ἐπιστήμην ὑφηγούμενοι “oni koji su ponavljali vjerozakon poučavajući [ga] kao neko gramatičko znanje” (Epiphanij, 1858, 244; *Adversus Haereses*, cap. 15, 1, 1). *Tannāʾim* su se doslovno prevodili na grčki kao δευτερωταὶ “učitelji ponavljanjem”, a *mišnā* kao δευτέρωσις “[poučavanje] ponavljanje[m]”, tj. poučavanje usmeno prenošenoga vjerozakona. Kasnije kaže da oni γραμματεῖς koji se tumače kao νομοδιδάσκαλοι “učitelji vjerozakona” imaju stavove dijelom kao farizeji jer “pisarima” pripadaju i νομικοὶ “zakonoznanci” (Epiphanij, 1858, 248; *Adversus Haereses*, cap. 16, 1, 1).

je, i iz svega razuma svoga, i iz sve snage svoje! — to je prva zapovijed.’ (ἄκουε, Ἰσραήλ, Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν Κύριος εἷς ἐστι· καὶ ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεὸν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου. αὕτη πρώτη ἐντολή·) A druga [je] ova: Ljubi svoga bližnjega kao sebe samoga. Nema zapovijedi veće od tih.’ (καὶ δευτέρα αὕτη· ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν. μείζων τούτων ἄλλη ἐντολή οὐκ ἔστι.) Nato će mu zakonoznanac (ὁ γραμματεὺς): ‘Dobro, učitelju! (Καλῶς, διδάσκαλε) Po istini si kazao: On je jedini, nema drugoga osim njega. Njega ljubiti iz svega srca, iz svega uma, iz sve duše i iz sve snage i ljubiti bližnjega kao sebe samoga — više je nego sve paljenice i žrtve.’ (καὶ τὸ ἀγαπᾶν αὐτὸν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς συνέσεως καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος, καὶ τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν πλεῖον ἐστι πάντων τῶν ὀλοκαυτωμάτων καὶ θυσιῶν.) Kad Isus vidje kako je smisljeno odgovorio, reče mu: ‘Nisi daleko od Kraljevstva Božjega!’ I nitko se više nije usuđivao pitati ga.“ (Mk 12,28–34, vlastiti prijevod Lj. F. J.)

Prva je zapovijed ili micva (hebr. מצוה, grč. ἐντολή, lat. *mandatum*) u Isusovu odgovoru ovdje u cjelini vjeran navod iz Ponovljenoga zakonika (Pnz 6,4–5, što je početni dio molitve *Šema Yišra’el*, koju Židovi svakodnevno dva puta mole), a druga vjeran navod iz Levitskoga zakonika (Lev 19,18: חַמֵּץ חֶמְדָּךְ חֶבְרֹתֶיךָ), koji u Septuagintinu prijevodu glasi: καὶ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν.

Da su te dvije zapovijedi te etičko Zlatno pravilo smatrane središnjima za kršćanstvo, vidi se i iz spisa *Didaché*, ili *Gospodinova nauka za narode po dvanaestorici apostola* (izvorni naslov možda je glasio: Διδαχαὶ τῶν ἀποστόλων “Upute apostolske”). To je jedan od najstarijih (judeo)kršćanskih spisa, nastao između 80. i 100. godine, koji se još poziva na (neodređeno) “evanđelje Gospodinovo”,¹⁶ a služi kao katehetski sažetak kršćanske nauke i kao upute za mlade crkve, još nehijerarhizirane i dobrim dijelom judeokršćanske, diljem Syrije, možda i širega Bliskoga istoka i Egipta.¹⁷ Spis kao svoje prve dvije upute navodi upravo gornje dvije zapovijedi (Pnz 6,5 i Lev 19,18), na koje se — kao objašnjenje (!) — nadovezuje Zlatno pravilo u negativnoj inačici, dakle u formulaciji koja je bliža Hillēlovoj nego Isusovoj u evanđeljima: Ἡ μὲν οὖν ὁδὸς τῆς ζωῆς ἐστὶν αὕτη· πρῶτον ἀγαπήσεις τὸν θεὸν ποιήσαντά σε, δεύτερον τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· πάντα δὲ ὅσα ἐν θελήσει μὴ γίνεσθαί σοι, καὶ σὺ ἄλλω μὴ ποίει. »Dakle, ovo je put života: ponajprije ljubi Boga koji te je stvorio, zatim bližnjega svoga kao samoga sebe; doista ništa što ne želiš da tebi bude ni ti ne čini drugomu« (Bodrožić, 2010, 16; *Didaché*, cap. 1, 2).

Nakon Isusove smrti, slavan učitelj u Hillēlovu nizu i mučenik pri gušenju ustanka Bar Kōk̄be (135. godine) Ḥāqībā ben Yōsēp̄¹⁸ istu je zapovijed (micvu Lev 19,18) koju je Isus proglasio drugom glavnim zapovijedi sâm proglasio glavnim načelom Tore, i njime obuhvatio, kao nekoć Hillēl, cijeli židovski vjerezakon:

16 Iako ima sličnosti napose s Matejevim, spomenuto “evanđelje” mogu biti i usmeno prenošene “Izr(j)eke Gospodnje”.

17 Takva se ocjena spisa nalazi u predgovoru njegovu hrvatskomu prijevodu u: Bodrožić, 2010.

18 Ἰμε ἡρῖ· ἡ ἡρῖ· ἡ ἡρῖ· ἡ ἡρῖ· u engleskoj se transkripciji piše *Akiva ben Yosef*, a u hrvatskoj *Akiva ben Josef* (Da–Don, 2009, 513).

הַרְבֵּה לְרַצְוֵהוּ כְמוֹךָ — רַבִּי אֶקִיבָא אָמַר וְהַ כְּלֵל גְּדוֹל בְּתוֹרָה — «Ljubiti ćeš svojega bližnjega kao sebe samoga» — rabin Akiva kaže: to je veliko sveobuhvatno načelo u vjerozakonu [Tori]« (Midrash, Sifra, Kedoshim, 4).

Dakako, te podudarnosti ne znače da je Isus morao uzeti Zlatno pravilo izravno od Hillēla i njegove škole, nego da su obojica, kao i njihovi sljedbenici, mogli crpsti iz zajedničke židovske usmene predaje. To potvrđuje u prvoj polovici 1. stoljeća Philōn Alexandrijski, koji navodi Zlatno pravilo kao dio nepisanoga vjerozakona, i to stavlja na prvo mjesto među inače nepoređanim nepisanim pravilima: *μυρία δέ ἄλλα ἐπὶ τοῦτοις, ὅσα καὶ ἐπὶ ἀγράφων ἐθῶν καὶ νομίμων κὰν τοῖς νόμοις αὐτοῖς: ἅ τις παθεῖν ἐχθαίρει, μὴ ποιεῖν αὐτόν;* »Osim tih, veliko mnoštvo drugih stvari [pripada] nepisanim običajima i vjerozakonskim propisima ako i nisu već [sadržane] u samim zakonima. Što tko mrzi trpjeti, neka sam ne čini¹⁹« (Philōn Alexandrijski, 1985, 426; *Hypothetica* 7,6).

Još stariji zapis istoga etičkoga pravila iskazanoga kao Božja zapovijed (ἐντολή, micva) nalazi se u knjizi Tobija, nastaloj vjerojatno na prijelazu 3. u 2. stoljeće pr. Khr., a cjelovito sačuvanoj jedino u grčkom prijevodu (u novije su doba pronađeni i hebrejski i aramejski ulomci knjige, od kojih je aramejski možda čak i izvornik). U knjizi se naime u 4. poglavlju nabrajaju opomene koje otac Tobit daje Tobiji pred sinov odlazak na put, a doimaju se da bi uvelike mogle biti i kasniji umetak jer ne utječu na radnju priče. Među zapovijedima (ἐντολαὶ κυρίου τοῦ θεοῦ ἡμῶν, *praecepta Dei nostri*, micve) na koje sina pred Bogom opominje nalazi se i ova: *καὶ ὁ μισεῖς, μηδενὶ ποιήσει;* »A što je tebi mrsko, nikomu [drugom] ne čini.« (Tob 4,15, vlastiti prijevod Lj. F. J.).

5. Dva primjera etičkih usporednica između Isusove i Hillēlove škole

5.1. Vrijednost poniznosti

Glavna i najpoznatija Hillēlova izreka o poniznosti glasi: *הַשְׁפָּלָתִי הִיא הַגְּבוּהָתִי, הַגְּבוּהָתִי הִיא הַשְׁפָּלָתִי*; »Moje uniženje moje je uzvišenje, moje uzvišenje moje je uniženje« (Vayikra Rabbah, cap. 1, 5).

Vrijednost poniznosti toliko je bila raširena i cijenjena u Hillēlovoj školi da je rabinska tradicija tumačila njezinu konačnu prevlast nad Šammâyevom školom i njezinu potvrdu »glasom s neba« (בַּת קוֹל) upravo kao zaslugu pred Bogom stečenu njihovom poniznošću: *לְלַמְּדָךְ הַשְׁפָּלָתִי מִשְׁפָּלִיל עֲצָמוֹ – הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מְגַבֵּיהוּ, וְכֵן הַמְּגַבֵּי עֲצָמוֹ – הַקְּדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא מְשַׁפְּלִילוֹ.* »[To se je zbiljo tako] da te pouči da će svakoga tko unizuje samoga sebe Presveti [tj. Bog], blagoslovljen bio, uzvisiti, a da će svakoga tko uzvisuje samoga sebe Presveti, blagoslovljen bio, uniziti« (BT Eruvin 13b13).

U evanđeljima na više mjesta i u raznim primjenama nalazimo podudarnu izreku: *ὅτι πᾶς ὁ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, καὶ ὁ ταπεινῶν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται* (Vulgata: *quia omnis qui se exaltat humiliabitur et qui se humiliat exaltabitur*); »jer

19 Tj. što tko mrzi da mu drugi čini, neka ni on sam ne čini drugomu.

— svaki koji se uzvisuje, bit će ponižen, a koji se ponizuje, bit će uzvišen« (Lk 14,11).²⁰

Istu poruku na još eksplicitniji način daje najstarija katolička poslanica, poslanica prvoga jeruzalemskoga biskupa Jakova, »brata Isusova«: *ταπεινώθητε ἐνώπιον τοῦ κυρίου καὶ ὑψώσει ὑμᾶς*; »Ponizite se pred Gospodinom i on će vas uzvisiti!« (Jak 4,10).

5.2. Vrijednost milosrda

Hillēl je bogatima uputio osobitu opomenu da se prisjete siromašnih članova zajednice kako bi među ljudima zavladao mir: *מִרְבָּה דְּדָקָה, מִרְבָּה שְׁלִוִּי*; »Više [pravednosti u liku] milostinje, više mira« (Mishnah, Pirkei Avot 2,7; usp. Buxbaum, 2004, 238).

Isus je poticao svoje sljedbenike da pozajmljuju onima od kojih ne očekuju da im mogu vratiti, koji su možda nezahvalni ili zli, dakle da budu kao njihov Otac na nebesima: *Γίνεσθε οἰκτίρμονες καθὼς [καὶ] ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρμων ἐστίν*; »Budite milosrdni kao što je Otac vaš milosrdan« (Lk 6,36).

Zbog tih dviju Hillēlovih vrlina židovski mudraci su ga ovim riječima komemorativno oplakali: »Jao [nama], milosrdni [*hāsîḡ*], jao [nama], ponizni [*ʿānāw*], učeniče Ezrin [— nema te više]!« (BT Sotah 48b7).

Zaključak

Kako sam u radu nastojao pokazati, vrijedna uporišta za židovsko–kršćanski međureligijski dijalog mogu se naći pomoću poredbene religiologije u povezanim tekstovima dviju velikih i isprepletenih tradicija abrahamskih religija jer nam oni otkrivaju zajedničke vrijednosti, pa i povijesne i dogmatske veze koje smo dijelom zaboravili i po kojima i vlastitu tradiciju možemo točnije i potpunije razumjeti. Zajedničke vrijednosti uvelike dolaze odatle što su Hillēl i Isus vezivali štovanje Boga i pobožni način života uz mirotvornu ljubav prema bližnjemu, etičko Zlatno pravilo i srodne etičke vrijednosti, od kojih su u ovome radu istaknute poniznost i milosrdnost. Gledajući iz takve poredbene perspektive, ovaj rad nastoji doprinesti tomu da se Isus razmatra kao židovski učitelj mudrosti i vjerezakona (*hākām*), i da se pritom njegov razgovor s nepoznatim „pisarom“ u Mk 12 tumači kao susret u dijalogu između Isusa i hillēlovca zabilježen u najstarijem kanonskome evanđelju. Taj susret tada se može prevrjednovati kao (pra)uzor židovsko–kršćanskomu dijalogu koji je neprimjetno ugrađen već u Novi zavjet.

20 Inačice i primjene u Lk 13,30, Mk 9,35–37, 10,42–45, Mt 18,1–5, 23,11–12, pa i u prvom blaženstvu Mt 5,3 gdje su »siromasi duhom« vjerojatno oni »ponizna duha« ako grč. *οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι* odgovara hebr. *עני ונקבה רוחו* i *עני ונקבה רוחו* (Iz 66,2 i Ps 37,11).

Literatura

- Biblija. *Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*. Prevoditelji: Silvije Grubišić (Petoknjžje), Filbert Grass (Psalmi), Nikola Miličević (Pjesma nad pjesmama), Antun Sović (ostali dijelovi Staroga zavjeta), Bonaventura Duda i Jerko Fućak (Novi zavjet). Imprimatur: Hrvatska biskupska konferencija, 10. listopada 2008. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2015.
- Bodrožić, Ivan (ur.) (2010). *Apostolski oci II*. Split: Verbum.
- Bowker, John (1969). *The Targums and Rabbinic Literature*. Cambridge: CUP.
- Bowker, John (1973). *Jesus and the Pharisees*. Cambridge: CUP.
- Babilonski Talmud (BT) Avoda Zarah. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Avodah_Zarah (15.12.2021.)
- BT Avot D'Rabbi Natan. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Avot_D'Rabbi_Natan (15.12.2021.)
- BT Berakhot. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Berakhot> (15.12.2021.)
- BT Chullin. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Chullin> (15.12.2021.)
- BT Eruvin. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Eruvin> (15.12.2021.)
- BT Gittin. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Gittin> (15.12.2021.)
- BT Pesachim. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Pesachim> (15.12.2021.)
- BT Sanhedrin. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Sanhedrin> (15.12.2021.)
- BT Shabbat. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Shabbat> (15.12.2021.)
- BT Soferim. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Tractate_Soferim (15.12.2021.)
- BT Sotah. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Sotah> (15.12.2021.)
- BT Sukkah. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Sukkah> (15.12.2021.)
- BT Yoma. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Yoma> (15.12.2021.)
- Buxbaum, Yitzhak (2004). *The Life and Teachings of Hillel*. Lanham, Maryland: Roman & Littlefield.
- Cutler, Allan (1996). Does the Simeon of Luke 2 Refer to Simeon the Son of Hillel? *Journal of Bible and Religion*, 34(1), 29–35.
- Da-Don, Kotel (2009). *Židovstvo: Život, teologija i filozofija*. Zagreb: Profil.
- Didaché*. U: Lake, Krisopp (prev.) (1965). *The Apostolic Fathers in Two Volumes — I: I Clement; II Clement; Ignatius; Polycarp; Didache; Barnabas* (str. 305–333). Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.
- Eisenstein, Judah David (1905). Scribes. U: Isidore Singer (ur.), *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day: Volume XI: Samson — Talmid Hakam* (str. 123–126). New York: Funk and Wagnalls Company.
- Epiphaniy. *Panarion (Contra Haereses)*. U: J.–P. Migne (ur.) (1858). *Patrologia Cursus Completus: Series Graeca. Tomus XLI* (str. 173–1200). Pariz: J.–P. Migne.
- Falk, Harvey (1985). *Jesus the Pharisee: A new look at the Jewishness of Jesus*. New York: Paulist.
- Grätz, Heinrich (†1863). *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart: Dritter Band*. Leipzig: Oskar Leiner.
- Jastrow, Mark; Mendelsohn, S. (1902). Bet Hillel and Bet Shammai. U: Isidore Singer (ur.), *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day: Volume III* (str. 115–116). New York: Funk and Wagnalls Company.

- Josip Flavij (1890). *Flavii Iosephi opera* (ur. B. Niese, 1885–1895) — *Vol. IV: Antiquitatum Judaicarum libri XVI–XX et Vita*. Berlin: Weidmann.
- Josip Flavij (1892). *Flavii Iosephi opera* (ur. B. Niese, 1885–1895) — *Vol. III: Antiquitatum Judaicarum libri XI–XV*. Berlin: Weidmann.
- Jost, Isaac Markus (1857). *Geschichte des Judenthums und seiner Secten: Erste Abtheilung*. Leipzig: Dörffling und Franke.
- Jeruzalemski Talmud (JT) Berakhot. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Jerusalem_Talmud_Berakhot (15.12.2021.)
- Klein, Ernest D. (1987). *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. Jeruzalem: Carta.
- Kuschel, Karl-Josef (2000). *Spor oko Abrahama: Što Židove, kršćane i muslimane dijeli — a što ih ujedinjuje*. Sarajevo: Svjetlo riječi.
- Lambdin, Thomas O. (1971). *Introduction to Biblical Hebrew*. New Jersey: Prentice–Hall.
- Lujić, Božo (1996). *Osnove hebrejskog jezika* (scripta ad usum privatum). Zagreb.
- Midrash, Sifra. U: *Sefaria*. URL: <https://www.sefaria.org/Sifra> (15.12.2021.)
- Mishnah, Gittin. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Mishnah_Gittin (15.12.2021.)
- Mishnah, Pirkei Avot. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Pirkei_Avot (15.12.2021.)
- Mishnah, Sheviit. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Mishnah_Sheviit (15.12.2021.)
- Mishnah, Sukkah. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Mishnah_Sukkah (15.12.2021.)
- Mishnah, Yoma. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Mishnah_Yoma (15. 12. 2021.)
- Mishnah, Yevamot. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Mishnah_Yevamot (15.12.2021.)
- Philōn Alexandrijski (1985). *Philo in Ten Volumes: IX*. Cambridge: Harvard University Press.
- Septuaginta (ur. Rahlfs/Hanhart). U: *Deutsche Bibelgesellschaft*. URL: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/septuagint-lxx/read-the-bible-text/> (15.12.2021.)
- Stari zavjet na hebrejskome (izdanje *Biblia Hebraica Stuttgartensia*). U: *Deutsche Bibelgesellschaft*. URL: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-hebraica-stuttgartensia-bhs/read-the-bible-text/> (15. 12. 2021.)
- Twelftree, Graham H. (2000). *Scribes*. U: C. A. Evans i S. E. Porter (ur.), *Dictionary of New Testament Background* (str. 1086–1089). Illinois: InterVarsity Press.
- Vayikra Rabbah. U: *Sefaria*. URL: https://www.sefaria.org/Vayikra_Rabbah (15.12.2021.)
- Vulgata (ur. Weber/Gryson). U: *Deutsche Bibelgesellschaft*. URL: <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/biblia-sacra-vulgata/read-the-bible-text/> (15.12.2021.)
- Werber, Eugen (1982). Povijest Talmuda. U: Eugen Werber (ur.), *Talmud: Izbor i prijevod tekstova s hebrejskoga i aramejskoga, povijest Talmuda i bilješke napisao Eugen Werber* (str. 9–140). Rijeka: Otokar Keršovani.

On the Jewish–Christian Dialogue in the Encounter between Pharisaic and Jesus’ Ethics

Ljudevit Fran Ježić*

Summary

The paper explores the ethics of the early (Jewish) Christians and Pharisees, two closely related Jewish sects at the beginning of the Common Era, through both Hebrew and classical philology as well as the comparative method within religious studies. It attempts to show that Jews and Christians can improve and complement their knowledge of their proper traditions and traditional values by means of a comparative study on the writings of the other’s tradition. The paper enumerates and explains five important distinctions between the Pharisaic Schools of Hillel and Shammai. Furthermore, it reconsiders the Hakamic movement as a peculiar phenomenon of the Second Temple period of which Hillel and Jesus, both teachers of wisdom and Jewish Law, were in fact representatives. It compares the formulations of the Golden Rule by Hillel, Jesus and the Didaché and argues that both Hillel and Jesus derived the Rule from their common oral tradition of Law. Its presence in the Oral Law is affirmed by Philo of Alexandria and the Book of Tobit. Moreover, the discussion in Mark 12 on the greatest commandment is interpreted as a pleasant encounter in dialogue between a scribe of Hillel’s School and Jesus. It is argued that this encounter illustrates how a fruitful Jewish–Christian dialogue can be based on the cognate heritage and values of Judaism and Christianity which are rooted in the Schools of Hillel and Jesus. This holds true especially for the way in which both Schools linked the pious way of life to high moral standards and love for one’s fellowmen.

Keywords: Jewish–Christian dialogue; Hillel the Elder; School of Hillel; Pharisaic ethics; ethics of Jesus; Golden Rule; greatest commandment; humility; charity

* Ljudevit Fran Ježić, Ph.D., Assistant Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb. Address: Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Croatia. E-mail: ljfjezic@gmail.com